

Staroslověnské písemnictví v raně středověkých Čechách

František
Čajka

Staroslověnské písemnictví v raně středověkých Čechách

Staroslověnské písemnictví pěstované v českém prostředí 10. a 11. století (českokírkevněslovanské písemnictví) bylo spolu s latinským písemnictvím součástí křesťanské písemné kultury českého raného středověku.

Staroslověnská vzdělanost v Čechách ve svých dvou základních složkách (staroslověnském písemnictví a slovanské liturgii) navázala přímo na velkomoravské kulturní východisko, kde nejstarší slovanský spisovný jazyk – staroslověnština – vstoupil do písemnictví a liturgie v rámci působení cyrilometodějské misie (863–885), v jejímž čele stáli Konstantin-Cyril (826/7–869) a jeho bratr Metoděj (813?–885). K cyrilometodějským počátkům českého křesťanství odkazuje znění latinské *Kristiánovy legendy* z konce 10. století, jež popisuje pokřtění nejstaršího historicky doloženého Přemyslovce knížete Bořivoje (? – 889?) z rukou arcibiskupa Metoděje na Velké Moravě:

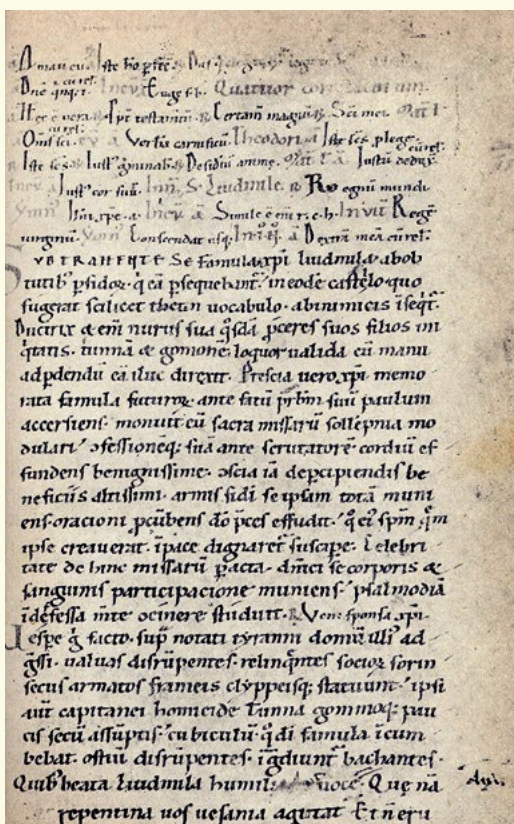
„(...) navštívil tento (Bořivoj) jednoho času v nějaké záležitosti své a lidu sobě svěřeného svého vévodu nebo krále Svatopluka na Moravě a byl od něho laskavě přijat a pozván společně s ostatními na hostinu. Ale nebylo mu dovoleno usednouti mezi křesťany, nýbrž byl vyzván, aby se posadil po způsobu pohanů na podlahu. A tu prý mu řekl biskup Metoděj, jemuž bylo líto jeho ponížení: „Jaká běda, ty muž tak vynikající, a nestydíš se, žes vyhoštěn ze sedadel knížecích, ačkoliv sám také vévodskou moc a hodnost máš, ale raději chceš pro hanebnou modloslužbu s pasáky sviní na zemi seděti.“ (...) Nač třeba více slov? Druhého dne poučil vévodu i s třiceti dvořany, kteří s ním přišli, o základech víry, a když podle obyčeje vykonali obřadný půst, obrodil je přeposvátným pramenem křtu. A když jej ve víře Kristově plně vzdělal, dovolil mu, obohativ ho mnohými dary, aby se vrátil domů, a dal mu s sebou kněze ctihodného života jménem Kaicha. Navrátivše se pak domů, usadili řečeného kněze na hrádku, jehož jméno bylo Hradec, a založili tam kostel ke cti blahoslaveného Klimenta, papeže a mučedníka, satanovi mnoho škod působíce a lid Kristu Pánu získávající.“

Z kulturněhistorických souvislostí lze dále uvést pravděpodobný předpoklad, že se část příslušníků cyrilometodějské misie uchýlila do Čech po jejich vypuzení z Velké Moravy roku 885. Novější badání také dokládá, že i později po zániku Velké Moravy nejspíše nezanikla na moravském území (připojeném k Čechám definitivně roku 1029) stará centra, v nichž mohla přetrvávat staroslověnská knižní vzdělanost.

Nedostatek přímých historických zpráv spolu s postupným objevováním staroslověnských památek českého původu vedl ovšem někdy i k pochybnostem o rozsahu uvedeného písemnictví a jeho váze v kulturním prostředí přemyslovských Čech. Podobně tomu bylo i v případě otázky návaznosti staroslověnské knižní vzdělanosti v Čechách na velkomoravský zdroj. Výrazem uvedené skepse je často citovaná formulace významného slavisty chorvatského původu Vatroslava Jagiće (1838–1923), který na počátku 20. století staroslověnskou knižní vzdělanost v Čechách v jisté zkratce charakterizoval jako „*útlou pokojovou květinu, která utrpí při každém vážnějším zavanutí*.“ Vyznění uvedené formulace je možno v současnosti považovat za nepřesné, neboť v průběhu vědeckého bádání byl postupně shromážděn celý soubor dokladů (jazykových, literárněhistorických, historických, archeologických aj.), který pro důležitou roli uvedené kulturní složky v Čechách 10. a 11. století naopak nepochybně svědčí.

Je nanejvýš pravděpodobné, že prostředí staroslověnské vzdělanosti existovalo v Čechách více než 200 let. Uvedené období je v symbolické platnosti vymezeno na straně jedné pokřtěním knížete Bořivoje na Velké Moravě (nejspíše roku 883), na straně druhé časovým údajem vztaženým k počátku roku 1097, kdy byli s definitivní platností vyhnáni členové mnišské komunity Sázavského kláštera užívající staroslověnštinu.

(překlad J. Ludvíkovský)

1) Kristiánova legenda (latinský rukopis z poloviny 12. století, Čechy)

fugit saltem tunc uocabatur
Dicitur et enim natus fuit iustis
genibus. tunc de gommone loq
ad pudentem ex illis dicitur. Pr
rata Emma a facit ante em
accersient. monuit eu facit
dulari. ostensionem suam ante
fundens benignissime. etiam
neficis altissimi. armis fidi
em. etiam pudentem deo p
ipse creauerat. ipse digna
tar de hinc mactum p
linguam participatione
id est in me uolunt. hinc
1. etiam suam amam na

Sázavský klášter

V 10. a 11. století existovalo v Čechách několik center pěstujících staroslověnské písemnictví a slovanskou liturgii. Jejich přesnější určení je však předmětem dohadů – snad jimi byly Levý Hradec, kostel Panny Marie na Pražském hradě, sídlo kněžny Ludmily Tetín, Budeč, Vyšehrad, snad i Břevnovský klášter či některá moravská střediska 10. a 11. století.

Právě pro nedostatek přímých historických zpráv je však za jediné doložené centrum staroslověnského písemnictví v Čechách považován Sázavský klášter. Tento klášter byl založen v roce 1032 jako sídlo malé mnišské komunity. Klášter vznikl z iniciativy a zčásti patrně také finančním přispěním svatého Prokopa (kanonizován roku 1204), který se stal také jeho prvním opatem, přičemž panující český kníže Oldřich (1012–1033 a 1034) či spíše později kníže Břetislav I. (1034–1055) obdaril klášter pozemky. Jako jiné mužské kláštery v Čechách se řídil benediktinskou řeholí. Po Prokopově úmrtí se stal představeným kláštera jeho synovec Vít, později tuto funkci zastával Prokopův syn Jimram. V rámci tehdejších mocenských bojů vyhnal roku 1055 český kníže Spytihněv II. (1055–1061) sázavské mnichy s opatem Vítem v čele z Čech s poukazem na to, „že se zřejmě zapletli slovanským písmem do kacírství a pokrytectví a že jsou vůbec neznaobozi,“ (překlad K. Hrdina) jak uvádí v druhé kapitole svého latinsky psaného díla 12. století anonymní český letopisec označovaný jako Mnich sázavský. Do kláštera byla poté dočasně dosazena latinská mnišská komunita s německým opatem. Sázavští mniši odešli do uherského vyhnanství, kde pobývali v některém řeckém či slovanském klášteře, nejpravděpodobněji v klášteře svatého Ondřeje ve Visegrádu na Dunaji. V roce 1061 se sázavský konvent vrátil do Čech spolu s českým knížetem Vratislavem II. (1061–1092, od roku 1085 český král), který se stal jeho velkým podporovatelem. V roce 1078 se uvedený panovník dokonce pokusil získat svolení papeže Řehoře VII. (pontifikát 1073–1085) pro konání slovanské bohoslužby ve staroslověnině pro celé území Čech. Papež však v listu adresovaném českému panovníku žádost striktně zamítl:

„Protože však tvá vznešenost požádala, abychom vyslovili souhlas s tím, aby se u vás Boží služba konala v slovanském jazyku, věz, že této Tvé žádosti naprosto nemůžeme vyhovět. Neboť je zřejmé, že nikoli nadarmo se všemohoucímu Bohu zlíbilo, aby smysl některých míst Písma zůstal skryt, aby snad, kdyby bylo všem zcela jasné, neupadlo do zlehčení či potupy anebo, od obyčejných lidí nesprávně pochopeno, je neuvádělo v omyl. A nechť neslouží k výmluvě, že někteří mniši trpělivě snášeli nebo bez opravy nechávali to, čeho si ve své prostotě žádá lid (...). Proto mocí svatého Petra zakazujeme, aby se nestalo to, co je od vašich lidí tak nerozumně požadováno, a Tobě nařizujeme, abys ke cti všemohoucího Boha této opovážlivé pošlosti všemi silami odporoval.“

V následném období se v roce 1085 stal opatem kláštera nadaný stavitel, malíř a sochař Božetěch. Významným dokladem klášterních styků s východoslovanským a uherským prostředím bylo uložení ostatků nejstarších ruských svatých (knížete Gleba a snad i jeho bratra Borise) spolu s ostatky dalších světců do pravého bočního oltáře kostela svatého Kříže vysvěceného v roce 1095.

Nejspíše s využitím rozporů uvnitř mnišské komunity kláštera došlo na přelomu let 1096 a 1097 za vlády knížete Břetislava II. (1092–1100) k prosazení zákazu slovanské bohoslužby a k definitivnímu vyhnání sázavských mnichů. Jak jsme informováni z podání latinské kroniky tzv. Mnicha sázavského:

„(...) a knihy jazyka jejich, nadobro zničeny a rozptýleny, už nikdy nebudou v tomto klášteře čítány.“

3|

2|

1|

(překlad Z. Kalandra)

(překlad K. Hrdina)

1| Základy kostela svatého Kříže z 11. století

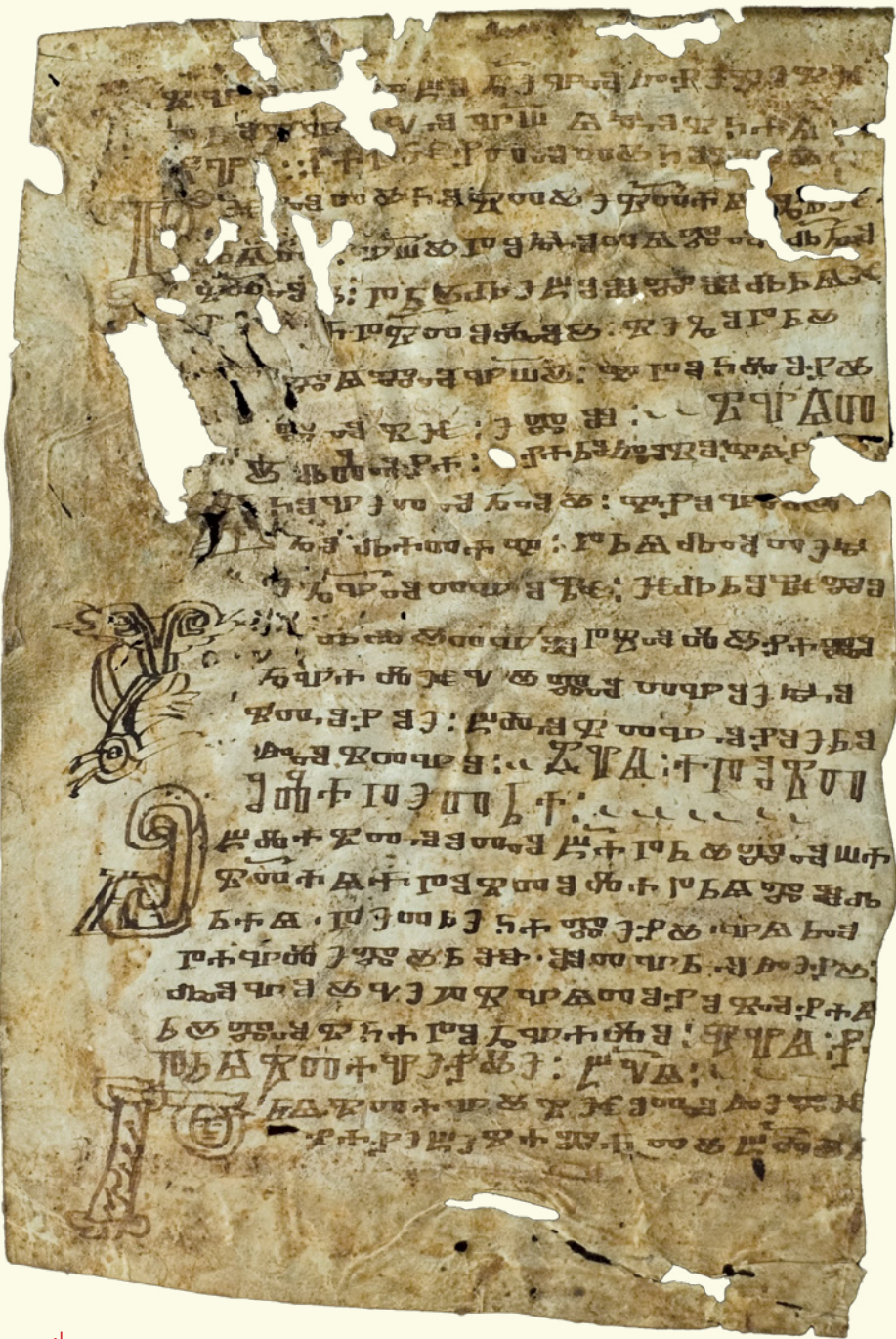
2-3| Stávající podoba Sázavského kláštera

Jazyk a písmo staroslověnského písemnictví v raně středověkých Čechách

Jazykem uvedeného písemnictví a nejspíše také slovanské liturgie (bohoslužby) byl nejstarší slovanský spisovný jazyk – staroslověnština – přizpůsobovaný potřebám českého prostředí 10. a 11. století. Uvedený jazyk, označovaný jako staroslověnština (církevní slovanština) české redakce (typu), představuje vývojovou a místní (českou) podobu staroslověnštiny navazující přímo na jazykové východisko, jímž byl slovanský spisovný jazyk velkomoravského období (velkomoravská staroslověnština).

Staroslověnština představovala spisovný jazyk, jenž byl vedle latiny užíván v přemyslovských Čechách 10. a 11. století a do nějž nesoustavně pronikaly domácí (české) jazykové prvky mnohem hojněji než v případě velkomoravské staroslověnštiny. Z rozsáhlé skupiny těchto tzv. bohemismů uveďme např. výrazy *peča* ‘péče’, *snaga* ‘snaha’, *lakota* ‘lakota’, *gorěkati* ‘hořekovat’ aj. Oproti stavu na Velké Moravě je podoba staroslověnštiny užívané v Čechách více ovlivněna latinou, zejména pak v textech překladových. Součástí ožívování slovní zásoby staroslověnštiny užívané v Čechách byly i některé jazykové prostředky čteněji užívané v jiných prostředích, zejména ve středověkém Bulharsku či u východních Slovanů. Adaptovaná slova tohoto okruhu (např. *izvraštenije* ‘pokřivení’, *předěliti* ‘rozdělit’, *pravo* ‘amen’ aj.) jsou dokladem znalosti některých staroslověnských textů bulharského a východoslovanského původu v Čechách.

Někteří badatelé dokonce charakterizují vztah tehdejších uživatelů k relativně srozumitelné staroslověnštině tohoto období jako ke knižní variantě tehdy pouze mluvené češtiny. Staroslověnština tak v českém prostředí ve své literární a liturgické funkci doplňovala mezinárodní latinu. Výrazem velkomoravské a české kulturní tradice bylo také užívání nejstaršího slovanského písma – hlaholice. Výše uvedené potvrzují v rukopisné podobě *Pražské zlomky hlaholské* pocházející z 11. století. Doklady lze nalézt také v cyrilici psaných opisech staroslověnských památek českého původu zachovaných zejména ve východoslovanském prostředí. Na původní hlaholici psanou předlohu odkazují například chyby vzniklé při prepisech číselných hodnot z hlaholice do cyrilice, což bylo dáno rozdílnou následností číselných významů liter obou nejstarších slovanských písemných systémů. Cyrilice ovšem v Čechách 11. století byla známa (a možná i užívána) také, a to jako důsledek výměny rukopisů v rámci mezoslovanských literárních a kulturních vztahů. Dokladem jsou mimo jiné taktéž *Pražské zlomky hlaholské*, které byly přepsány do hlaholice právě z cyrilské předlohy. Ke konci 11. století jsou okrajově doloženy i zápisy latinkou v textech neliterárního charakteru (glosy, přípisek) vnesených do latinských rukopisů.

1| *Pražské zlomky hlaholské* – druhá strana prvního listu (hlaholice, 11. století, Čechy)

1| *Pražské zlomky hlaholské* – druhá strana prvního listu (hlaholice, 11. století, Čechy)

Staroslověnské památky českého původu zachované v původní rukopisné podobě

Přehled staroslověnských památek českého původu opatřený vybranými ukázkami z jejich textů v novočeském překladu zahájíme jedinou rukopisně zachovanou památkou staroslověňštiny české redakce obsahující souvislý text. *Pražské zlomky hlaholské* (*Pražské zlomky, Fragmenta Pragensia*) tvoří dva pergamenové listy (čtyři strany) psané hlaholicí pocházející nejspíše z poloviny 11. století (první list) a z druhé poloviny 11. století (druhý list). První list je tzv. palimpsest – zachovaný hlaholský zápis se nachází na místě v současnosti nečitelného fyzicky odstraněného (vyškrabaného) textu. Obsahem památky jsou obřadní (liturgické) texty přeložené z řeckých předloh nejspíše již na Velké Moravě a některé další texty podobného charakteru. *Pražské zlomky hlaholské* byly opsány z východoslovanského rukopisu psaného cyrilicí a představují tak nejstarší doklad přepisu textu z cyrilice do hlaholice.

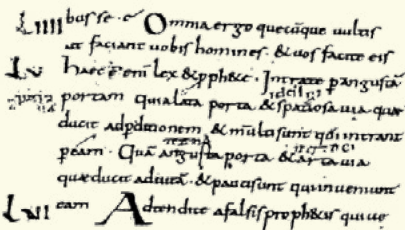
Pozoruhodný je také způsob dochování rukopisu. Památka unikla ničení slovanských knih, neboť byla původně užita jako obal přídeští (vnitřní strany desek) tzv. *Svatovítské apokalypsy*, latinského kodexu pocházejícího nejspíše také z 11. století.

Pražské zlomky hlaholské představují důležitý doklad autentické staroslověňštiny užívané v Čechách. Český původ památky je mimo jiné doložen výskytem bohemismů a jazykových znaků západoslovanských. V jejím textu nalezneme např. výraz *země* (oproti typicky staroslověnské podobě *zemlja*), *modlitva* (srov. české modlitba, oproti typicky staroslověnskému *molitva*), *česariti* 'kralovat, vládnout' (oproti obvyklým staroslověnským výrazům *česarьstvovati* či *česarovati*) aj.

Modlitba na svátek Všech svatých (Pražské zlomky hlaholské)

**Chválu (pějte všichni) našemu Bohu,
vyvolení malí i velicí:
neboť kraluje Hospodin Bůh náš:
radujme se a veselme se,
vzdejme slávu Bohu!**

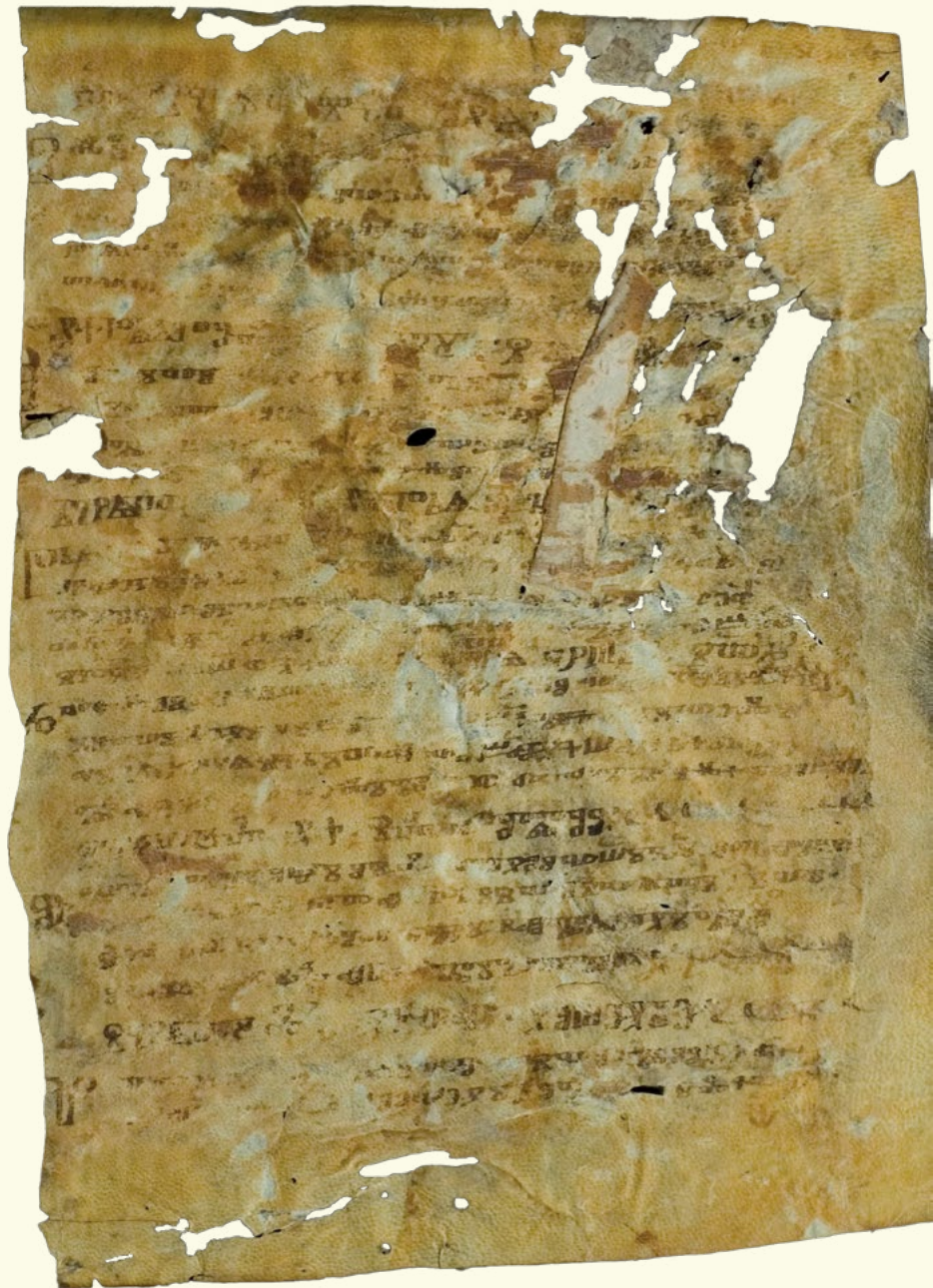
Další rukopisně doložené texty tvoří dvě památky zahrnující pod svým názvem množství jednotlivých překladů latinských slov zapsaných do latinských kodexů. *Glosy Svatořehořské* (*Paterovy, Pražské*) pocházející z první poloviny 12. století byly vepsány do latinského rukopisu *Dialogů* Řehoře Velikého, *Glosy Vídeňské* (*Jagíčovy*) z počátku 12. století jsou zapsány v latinských evangeliích Matoušově a Markově (tzv. *Radonova bible*). Uvedené překlady bývají pro svůj jazykový charakter charakterizovány zčásti jako staroslověnské a zčásti již české. Jedná se v souhrnu o přibližně čtyři sta překladů latinských slov či kratších částí textu psaných či rytých jednoduchým pravopisem latinkou. Viz např. zápis *tezna* (česky těsná) tlumočící latinské *angusta* (šestý řádek ilustrace). Autory glos byly nejspíše členové sázavské mnišské komunity, kteří po svém vyhnání v roce 1097 našli útočiště v jiných klášterních prostředích v Čechách.

2|

(překlad F. V. Mareš)

2| *Glosy Vídeňské* (latinka, počátek 12. století, Čechy)

1|

1| *Pražské zlomky hlaholské* – první strana prvního listu (hlaholice, 11. století, Čechy)

3|

3| Přípisek *Strachotě lnú taci* (latinka, konec 11. století, Čechy)

***První staroslověnská
legenda o svatém Václavu
– nejstarší česká legenda***

První staroslověnská legenda o svatém Václavu (Život svatého Václava) je památkou prvořadého významu pro české kulturní dějiny, představuje historický pramen prvního řádu, je důležitou součástí studia dějin české literatury a vedle dalších znaků obsahuje také důležitý materiál jazykové povahy.

V poměrně stručném podání legendy přináší popis dramatického osudu budoucího světce – knížete Václava (907?–929 či 935), který byl zabit svým bratrem Boleslavem (pozdější český panovník Boleslav I. Ukrutný, 915?–968/972) a jeho družiníky. Tato legenda byla sepsána ve 40.–50. letech 10. století a představuje tak nejstarší známý text vzniklý v českém prostředí, který velmi pravděpodobně stojí na počátku kultu (úcty) svatého Václavu.

Památka je zachována v několika rukopisných úpravách původního textu, tzv. redakcích. Dvě skupiny opisů pocházejí z východoslovanského prostředí – jihoruská (Vostokovova) a severoruská (minejní) redakce (nejstarší rukopisné zachování pochází z 16. století), jedna z prostředí chorvatského – charvátskohlaholská redakce (rukopisně doložena od roku 1379).

Nejstarší svatováclavská legenda představuje skladbu mimořádné estetické hodnoty. V jejím textu se snoubí prosté podání světcova života navazující svým stylem na velkomoravské zdroje (zejména *Život Metodějův*) s formulační dokonalostí.

V textu legendy jsou doloženy bohemismy v podobě užití slovesa *milovati* v českém významu milovat, mít rád (ve staroslověnětině má uvedený výraz obecně význam smilovávat se) či spojka *neže* v odporovacím významu nedoloženém ve staroslověnětině. Dále se v památce vyskytují výrazy odkazující k západoevropskému (latinskému) kulturnímu okruhu, např. západní označení „kostela sv. Marie“, spojení *rabi božii* ‘služebníci boží’ pro označení duchovenstva vytvořeného podle latinského *servi Dei* nebo *famuli Dei*.

Starobylost legendy stojící na počátku vývoje úcty svatému Václavu potvrzují některé obsahové prvky – výskyt pouze jediného zázraku (mladší svatováclavské legendy psané latinsky i staroslověnsky již uvádějí více zázraků), posílená historická složka a pojetí skladby jako obrany (apologie) Václava jako osobnosti hodné být svatým a projevy cyrilometodějského vzdělanostního ideálu (kníže Václav podle podání legendy uměl číst a psát):

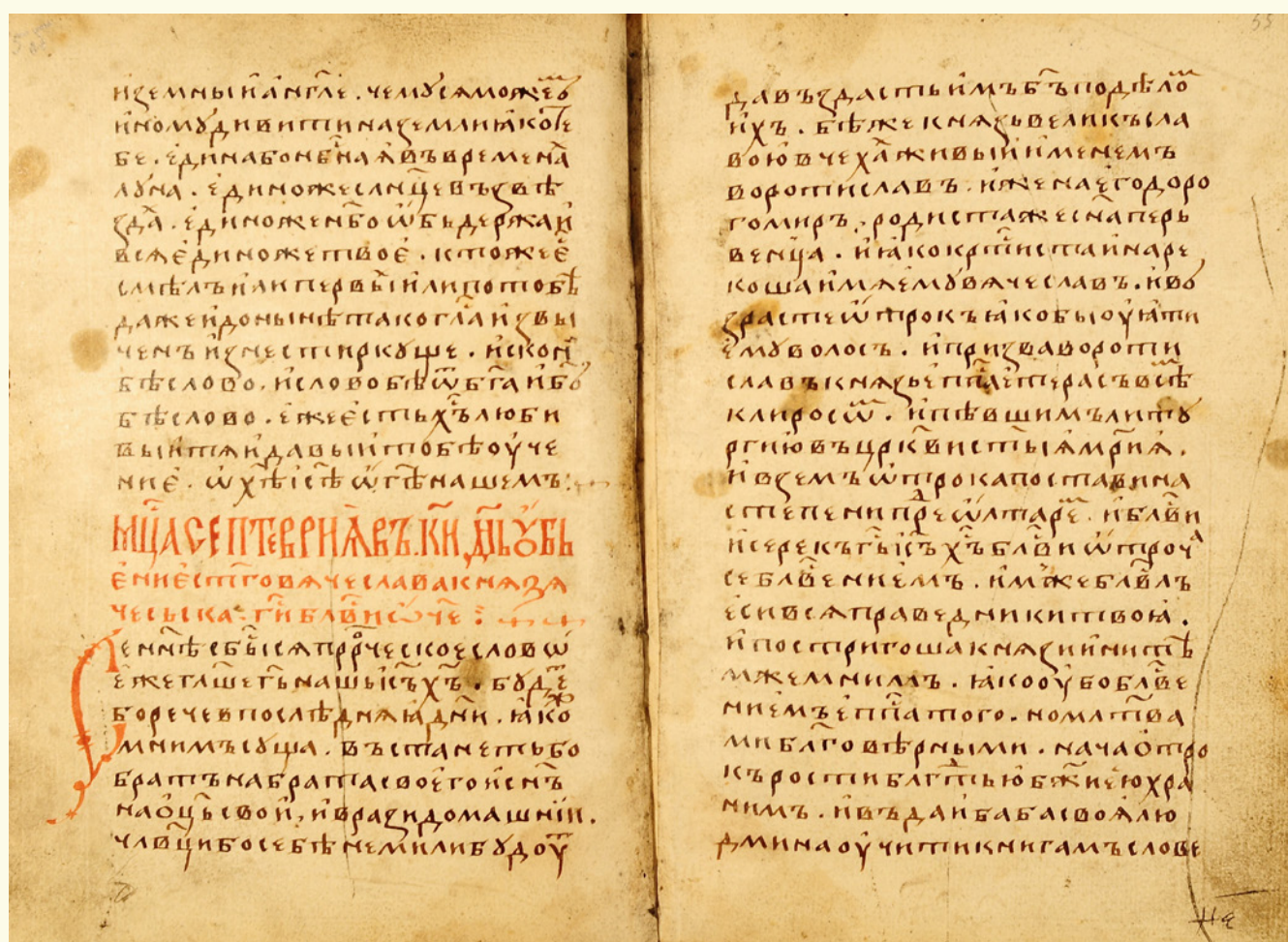
„A jeho bába Ludmila ho (tj. Václava) dala vyučovat knihám slovanským podle návodu knězova; a dobře si osvojil (jejich) smysl. Odvedl (jej) pak Vratislav na Budeč; a chlapec se začal učit knihám latinským. A vyučil se dobře.“

Text legendy navozuje dojem autorovy obeznámenosti s popisovanými událostmi (uveden je například důvod Václavova zabití, jména vrahů a dalších zúčastněných osob, místopisné údaje, autor dokládá znalost svátků a dalších časových údajů či zpracovává detailně a umělecky podmanivě téma Václavova zabití):

„A té noci se spiklenci sešli do Hněvysova dvorce a přizvali si Boleslava; a uskutečnili tu zlou, ďábelskou poradu. Tak jako se u Piláta shromáždili ti, kteří kuli pikle proti Kristu, tak se také ti zlí psi uradili, oněm se podobajíce, jak by svého pána zabili. A řekli: „Půjde na jitřní, tehdy ho polapíme.“ A když nastalo ráno, zazvonili na jitřní. Václav pak, uslyšev zvon, řekl: „Sláva tobě, Pane, žes mi dal dožít tohoto jitra!“. A vstav, šel na jitřní. A Boleslav (jej) zastihl ve vratech. A Václav se ohlédl a řekl: „Dobrý náš hostitel byls večer...“ Boleslavovi se však k uchu sklonil ďábel a rozvrátil jeho srdce; takže vytasiv meč odpověděl: „Takhle k tobě chci být (ještě) lepší.“ A udeřil (ho) mečem po hlavě. Václav se však otočil a řekl: „Co sis (to) usmyslil? A popadl ho a srazil a padl na něho a řekl: „To ti Bůh, bratře...“ Přiskočil Tuža (a) řál (Václava) do ruky; a Václav pustil bratra a běžel ke chrámu. Ale dva ďáblové, Česta a Tira, (jej) v chrámových vratech zabili. A přiskočiv Hněvysa, probodl mu mečem hrud. I vypustil svého ducha říkaje: „Do rukou tvých odevzdávám, Pane, ducha svého!“ (...) A jeho krev, která se po tři dny nechtěla vsáknout do země, třetí večer, jak všichni viděli, vystoupila v chrámě nad ním. A tu všichni žasli.“

(překlad V. Konzal)

(překlad V. Konzal)

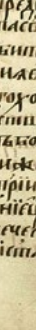
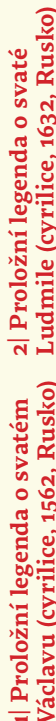

1 První staroslovenská legenda o svatém Václavu (vyřícený psaný rukopis Vostokovy redakce, Rusko, 16. století)

Výrazem rozšíření úcty českým svatým Václavu a Ludmíle ve východoslovanském prostředí jsou tři kratší legendy zapsané v liturgických sbornících východní církve (v tzv. prolozích), jejichž obsahem jsou stručné životy svatých a další (zejména mravně-naučné) texty, řazené podle církevního kalendáře. Uvedené výtahy doložené od 13. století ve značném množství rukopisů byly pořízeny ve východoslovanském prostředí nejspíše v druhé polovině 12. či na počátku 13. století.

Jelikož zkrácené východoslovanské verze václavské legendy prokazatelně vznikly z obšírnější svatováclavské legendy, předpokládá se podobný vztah i v souvislosti s proložní legendou o svaté Ludmile, která je ve východoslovanských proložních rukopisech zařazována k datu úmrtí světice (16. září). Nedoložená *obšírnější staroslověnská legenda o svaté Ludmile* českého původu tak představovala textový zdroj, z něhož byl pořízen ve východoslovanském prostředí výťah označovaný jako *proložní legenda o svaté Ludmile*:

(překlad F. Čajka)

Někteří badatelé uvažují i o existenci legendy pojednávající o životě svatého Prokopa (konec 10. století – 1053), zakladatele Sázavského kláštera a jeho prvního opata. Poukazuje se obvykle na znění jednoho z prologů (předmluv ke čtenáři) latinské prokopské legendy *Vita maior* (Život větší) ze 14. století, který byl nejspíše přejat z nejstarší latinské legendy o uvedeném světcí označované jako *Vita minor* (Život menší), která pochází z poloviny 12. století. V textu předmluvy se výslovně odkazuje ke staroslověnskému východisku latinské legendy:

(překlad B. Ryba)

3|Vztah proložených a translačních legend václavsko-ludmilského okruhu k jejich obšířnějším staroslověnským zdrojům

ОДОБНОСТЬШЕ
 ДАТИ СЧЕЩЕ
 И СПОЛНЕНИЕ
 ЧИСТИТЕЛЯ
 СЕБЕ СНИЗВРАЩАЮЩА
 СЯ. И НИЗВРАЩАЮЩА
 ГО. И НИЗВРАЩАЮЩА
 ВРАЩА. БРАСЛАША. И
 СПЫТАЮЩА. И НИЗВРАЩА
 СПЛЫВШОУ. И НИЗВРАЩА
 НИЗВРАЩА. И НИЗВРАЩА

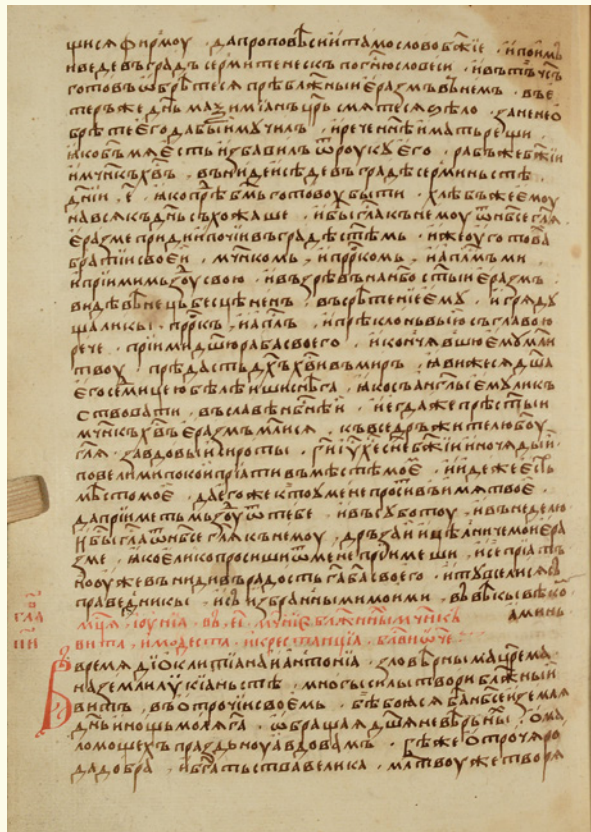
мѣръшоу.
ты оуби пѣ
ты собоу оу
прѣбѣ оут
лоу. и ѿгнѣ
кобѣ оудѣ
а погнѣ оу
и оубѣ. бо
сѣаша а се со
рѣ оуцѣ. а цѣ
шѣ а шѣ. нѣ
оуби пѣ бѣ
нѣ бѣ а хопѣ
а ѿ по бѣ
нѣ по бѣ пѣ
и оу а нѣ пѣ
снѣ нѣ со бѣ
сѣ а шѣ. оу
пѣ оу а шѣ
и оубѣ нѣ
пѣ. и нѣ
и нѣ

Legends věnované západokřesťanským světcům

Další legendy (životy svatých) s jistým či alespoň pravděpodobným českým původem představují skladby přeložené z latiny věnované světcům cizího původu. Do uvedeného okruhu patří nejstarší křesťanští světci-mučedníci (Vít, Anastázie a Chrysogon, Apolinář a Štěpán) a svatý Benedikt z Nursie.

Výrazem svatovítské úcty doložené v českém prostředí je *Legenda o svatém Vítu* (Umučení blahoslavených mučedníků Víta, Modesta a Krescencie), jejíž vznik bývá kladen do 10. století. Vyskytuje se ovšem i méně pravděpodobný názor, který spojuje vznik této památky již s obdobím velkomoravským. Památka je zachována ve východoslovanských rukopisech počínaje přelomem 12. a 13. století. Svatovítskou tematiku obsahuje také zlomek charvátsko-hlaholského breviáře pocházející ze 14. století s částí svatovítského oficia (denní modlitby), který byl nalezen v pražském augustiniánském klášteře u svatého Tomáše. Vztah obou památek se svatovítskou tematikou je otázkou dalšího bádání.

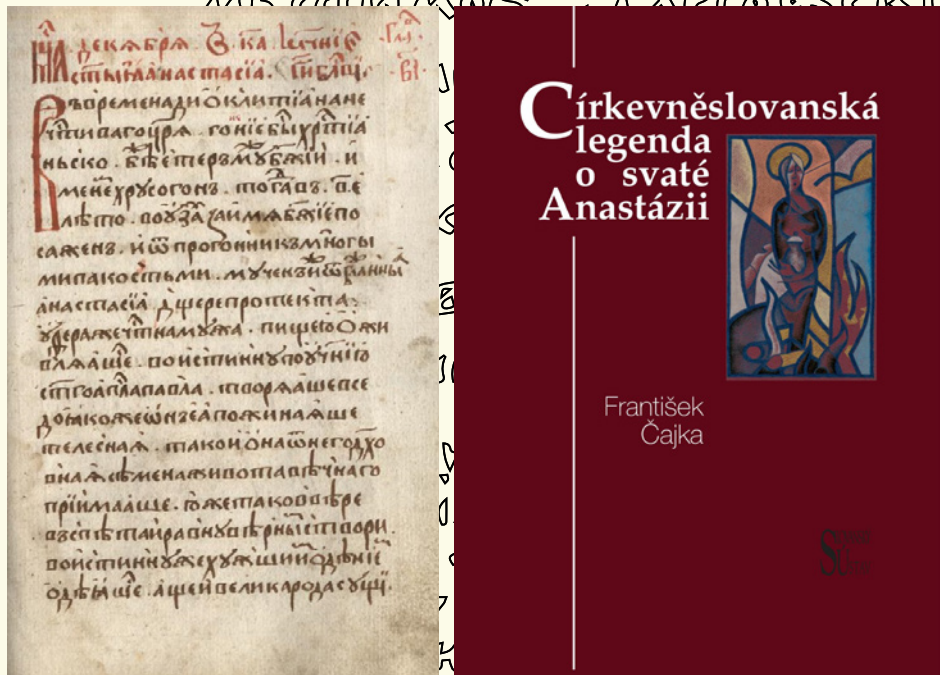
Podle podání staroslověnské legendy žil světec Vít za vlády římského císaře Diokleciána (doba vlády 284–305) v jihoitalské Lukánii. V průběhu Vítova dětství jej s křesťanstvím seznámil jeho vychovatel Modestus. Vít odmítal jako správný křesťan obětovat pohanským bohům a modlám, což rozlítilo jeho otce i tamního římského místodržícího Valeriána. Následkem bylo Vítovo vyhnanství, kruté mučení, smrt a projevy zázraků:

1| *Legenda o svatém Vítu* (cyrilice, polovina 15. století, Rusko)

„I naplnil se císař hněvem (a) rozkázal, aby na něho (tj. na Víta) pustili velice strašného lva, jehož napadení nemohl přechat žádný člověk. Řekl mu císař: „Zdali tomu odolají tvé čáry?“ A svatý Vít řekl: „Pošetilý blázne, je se mnou Kristus i se svými anděly, ten, který mě vysvobodil z tvých rukou.“ A tehdy na něho pustili lva. Ale svatý Vít udělav kříž, přemohl lvovu zuřivost. A lev přiběhnuv, padl mu k nohám a svým jazykem olizoval pot z jeho tváře. A odpovídaje svatý Vít, řekl císařovi: „Hle, císaři, tato šelma vzdává Bohu poctu, a ty ho nemůžeš poznat. Kdybys ho chtěl poznat a uvěřit v Krista, byl bys spasen.“

Legenda o svaté Anastázii (Život svaté Anastázie) byla přeložena v 11. století. Památka je doložena v jednom rukopisu pocházejícím ze srbského prostředí (14. století) a v mnoha východoslovanských opisech počínaje počátkem 15. století. *Legenda* líčí život bohaté Římanky Anastázie

2|

3|

(konec 3. a začátek 4. století), která navštěvovala svého učitele v křesťanské víře Chrysogona a další vězněné křesťany v žaláři a prokazovala jim úctu a projevy milosrdenství. Její pohanský manžel Publius ji za její činnost všemožně sužoval a chtěl ji umorit hladem. Anastázie poté umírá mučednickou smrtí:

„Když byl (císař) Dioklecián v akvilejské oblasti, nechal mnohé křesťany pobít a napsal prefektovi města Říma, ať nechá zabít všechny křesťany. (...) Anastázie byla potom mnohými a rozličnými mukami mučena (...) byly jí pak svázány ruce i nohy a byla až po líce vložena do zapálené hranice. Poté předala duši Pánu dárce. Ctná žena Apolliana ji pak slavně pohřbila a nechala nad ní postavit kostel, v němž se provždy oslavuje všemohoucí Bůh.“

Český původ se většinou předpokládá v případě Života Benediktova. *Legenda* je věnována svatému Benediktu Nursijskému (470? – 543?), zakladateli benediktinského řádu a západního mnišství. Památka je staroslověnským překladem zkrácené verze druhé knihy *Dialogů* papeže Řehoře Velikého, nazývaných též *Paterik římský*. Život Benediktův obsahuje řadu epizodicky zpracovaných příhod obsahujících četné zázraky a nadpřirozené události:

„Když se (Benedikt) oddal mlčení, šla jeho kojná k sousedům a vypůjčila si díži na roztlučení pšenice. Díže však spadla a rozlomila se na dvě půle. Když přišel blahoslavený Benedikt, našel ji, jak hořce pláče. I řekl jí: „Co ti je, že tak velice pláčeš?“ Ona mu řekla: „Půjčila jsem si od lidí nádobu na roztlučení obilí a upadla a rozlomila se na dvě půle. A nemám co těm lidem vrátit ani čím to nahradit.“ On vzav (díži), položil ji před sebe a oddal se pláči a modlitbě k Bohu. A sotva že povstal od modlitby, byla nádoba celá, takže nikdo neviděl předchozí prasklinu. A tak velice utěšil kojnou v jejím zármutku.“

V českém prostředí byla obliba uvedeného světce dána mimo jiné tím, že nejstarší mužské kláštery v Čechách (a mezi nimi i Sázavský klášter) byly založeny podle benediktinské řehole (souhrn pravidel pro činnost mnišského řádu).

V případě dalších překladů z latiny věnovaných světcům uvedeného okruhu (*Život svatého Apolináře*, *Život svatého Štěpána papeže*) jsou úvahy o jejich vzniku v Čechách více či méně hypotetické.

(překlad E. Bláhová)

2| *Legenda o svaté Anastázii* (cyrilice, 16. století, Rusko)

3| *Vydání Legendy o svaté Anastázii opatřené analýzou památky* (SLÚ AV ČR, v. v. i., 2011)

(překlad F. Čajka)

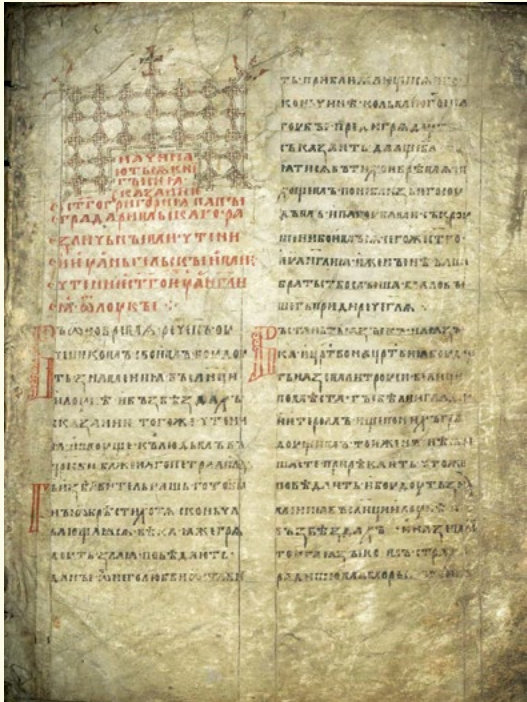
(překlad E. Bláhová)

Besědy na evangelia

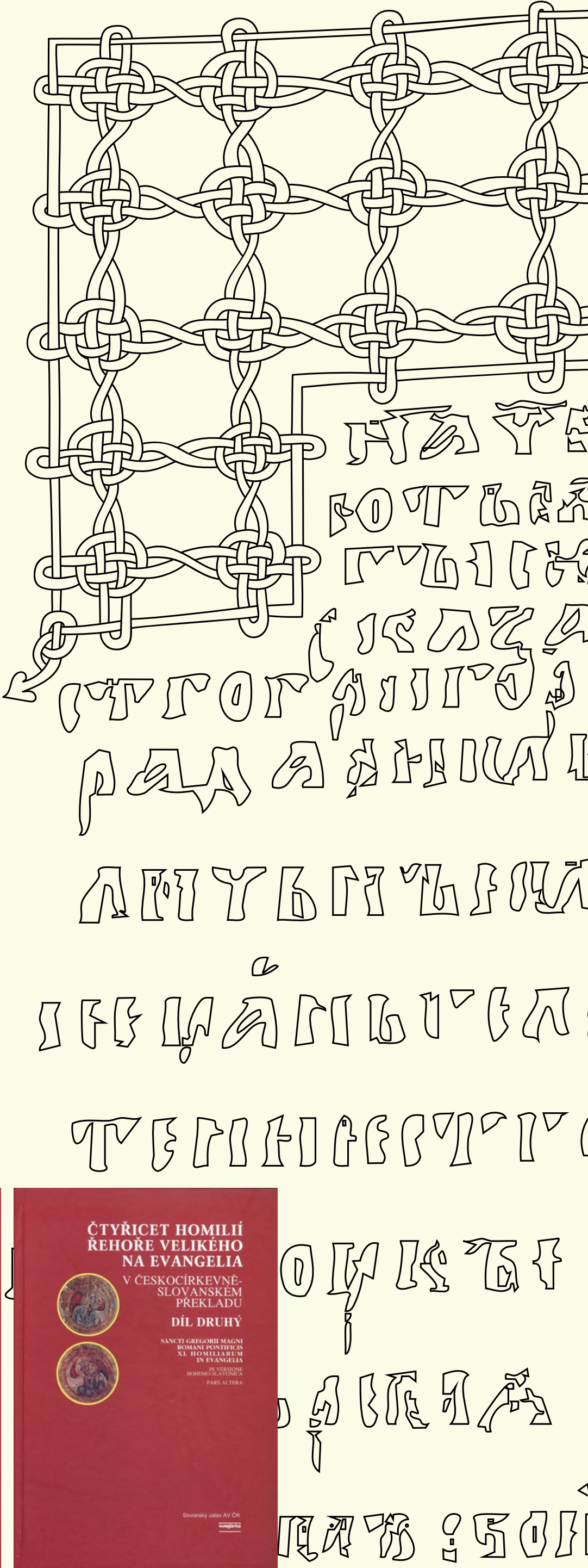
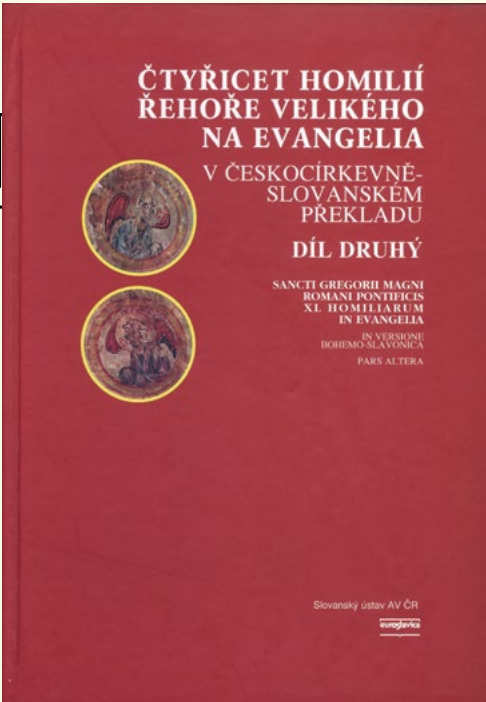
Besědy na evangelia jsou staroslověnským překladem latinského exegetického (výkladu biblického textu) a homiletického (kazatelského) díla Čtyřicet homilií na evangelia ve dvou knihách papeže Řehoře Velikého (?540–604, pontifikát 590–604). Památka je tvořena čtyřiceti rozsáhlými kázáními (homiliemi), které obsahují dvě základní části – úvodní novozákonní text (tzv. perikopu neboli úryvek z Bible) a následující komentovaný výklad novozákonního textu obsahující napomenutí a morální poučení.

Besědy na evangelia jsou nejrozsáhlejší staroslověnskou památkou pocházející z českého prostředí. Její nejstarší rukopisný záznam ze 13. století je zapsán na 328 listech (tj. 656 stranách)! Pro svůj rozsah a různorodou tematiku je text památky velmi důležitý pro studium staroslověnštiny užívané v přemyslovských Čechách. Vyskytují se v něm mimo jiné četné bohemismy, silné je také ovlivnění jazykem předlohy překladu – latinou. Z bohemismů uvedme např. pečju iměti ‘pečovat’, protivъnъstvije ‘protivenství’, užiti ‘užít’, uživati ‘užívat’, kazati ‘kázat’, kazanije ‘kázání’, onъde, onъdě ‘onde’ aj. Jazykové shody a věcné souvislosti s některými dalšími staroslověnskými památkami českého původu (Pražské zlomky hlaholské, Druhá staroslověnská legenda o svatém Václavu, Legenda o svaté Anastázii) umožňují klást vznik překladu nejspíše do prostředí Sázavského kláštera druhé poloviny 11. století. Rozsáhlý slovanský text je zachován ve východoslovanském prostředí jednak ve třinácti relativně úplných rukopisech z 13.–19. století, jednak v množství zápisů dílčích částí památky (obvykle jednotlivých homilií či jejich pasáží). Podobu morálního naučení ilustruje výklad o nakládání se světskými statky pocházející z 11. kapitoly 36. homilie:

„Chci vás nabádat, abyste opustili všechno, ale neodvažují se. Jestliže však nemůžete opustit všechny věci tohoto světa, podržte si alespoň jen to, co stačí k životu, abyste nebyli ovládáni zbytečným bohatstvím. A pozemské jmění budiž pojímáno tak, jako byste je neměli, a to, co máte, nechtě je pod mocí vaší mysli, aby vaše mysl nebyla sama ovládnuta bohatstvím, kdyby se nechala přemoci láskou k pozemským statkům. Nechť je nynější (pozemské) bohatství člověku k potřebám života, věčné ať je předmětem touhy. Nechť je bohatství tohoto světa jakoby na cestě, věčného ať toužíme dosáhnout na konci cesty. Jako na stín pohlížejme na všechno, cokoli se na tomto světě děje. Oči naší mysli však hledí kupředu, když se s veškerým úsilím upínají na ony nebeské věci, k nimž se má dospět touhou. Nechť se zcela vykoření všechny zlé mravy, nechtě se vytrhnou a vykoření nejen ze skutků, ale i z pomýšlení srdce! Ať nám ani tělesná vášeň ani touha po bohatství ani oheň žádostivosti a lakoty nebrání přijít na hostinu Páně!“

1a,b) Monumentální dvoudílné vydání památky, připravil V. Konzal (SLÚ AV ČR, v. v. i., 2005 a 2006)

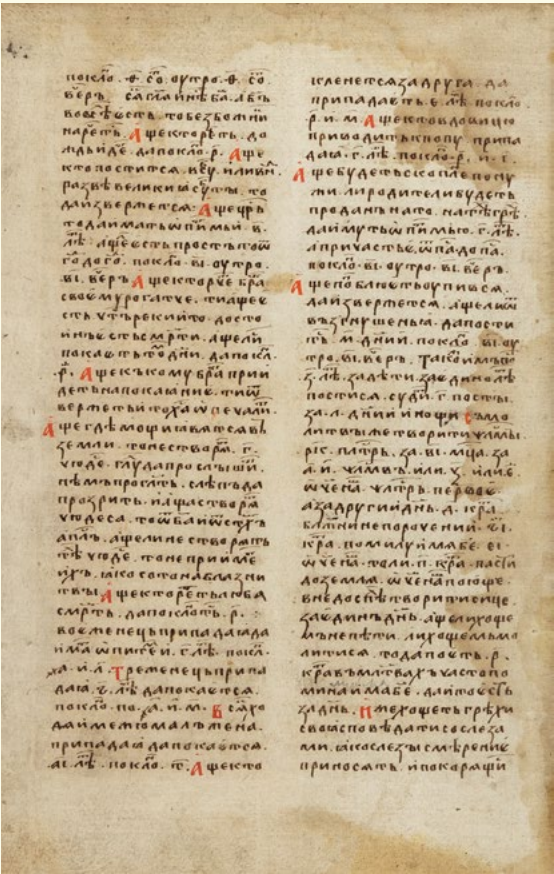
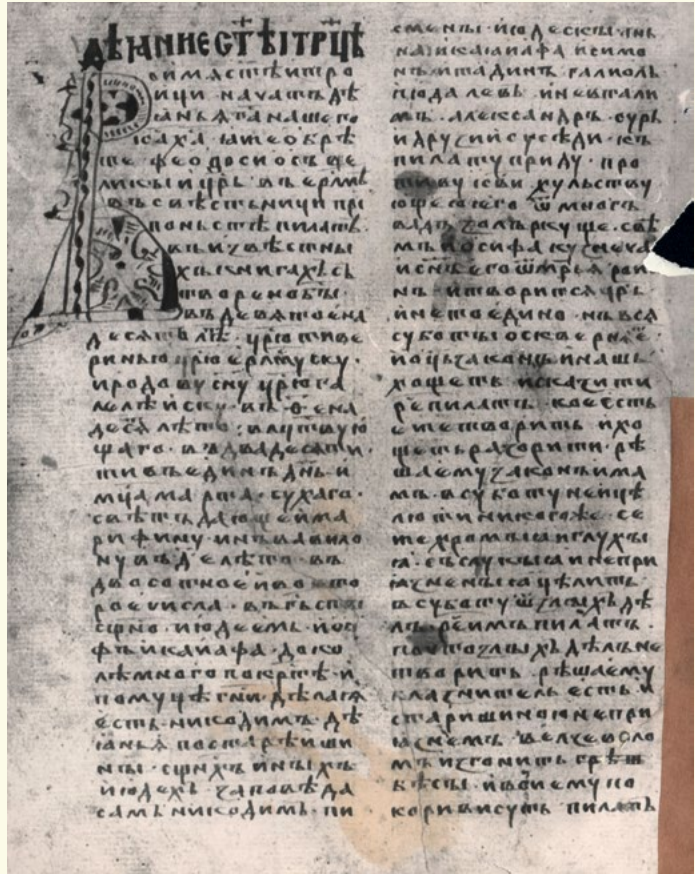
1) Besědy na evangelia (cyrilice, Rusko, polovina 13. století)

Pseudoevangelium Nikodémovo

Památka je staroslověnským překladem latinsky psaného novozákonního apokryfu líčícího Kristovo umučení a jeho sestoupení do předpekli. Její znění je zachováno v rukopisech východoslovanského a srbského původu pocházejících ze 14.–16. století. Vznik staroslověnského překladu v Čechách není nesporný, uvažuje se i o možnosti jiho-slovanského původu památky. Jako ukázkou uvádíme část rozhovoru Satana s Peklem (z druhé části skladby):

„A když se všichni svatí radovali, přišel kníže Satan, vládce smrti, a řekl Peklu: „Vezmi si Ježíše, který se slavnostně prohlašuje synem božím. Je to člověk, bojí se smrti, vždyť řekl: ‚Přesmutná je má duše až k smrti‘. Mnoho se mi protivil a činil mi zlé, mnohé, které jsem já učinil chromými, slepými, hrbatými, šílenými a nemocnými, on svým slovem uzdravil, a ty, které jsem ti přivedl mrtvé, on od tebe vyvlekl živé.“ Odpovědělo Peklo knížeti Satanu: „Jakpak je mocný, když je to člověk, který se bojí? Všichni vládcové země jsou v područí mé vlády a jsou jí drženi a tys je podrobené přivedl svou mocí. Jestliže ty jsi vladař, jaký člověk je ten Ježíš, který se bojí smrti, ale staví se proti tvé vládě? Jestliže má vládu mezi lidmi, vpravdě ti říkám, že je všemohoucí svým božstvím a jeho moci se nikdo nemůže protivit. A jestliže říká, že se bojí smrti, chce tě polapit, a běda tobě na věky věků.“

поиши ѿ со оутро ѿ со
веръ сама нѣба да
боуѣмъ боуѣмъ боуѣмъ
нарепъ ꙗкоже рече ꙗко
хвѣнѣ дапоки ꙗко
кто по сѣмъ са. ѿѣу ханѣмъ

Někotoraja zapověď

Právní texty s církevní tematikou zastupuje památka označovaná jako *Někotoraja zapověď* (česky „Několik příkazů“), která je zachována v jediném východoslovanském rukopisu z přelomu 14.–15. století. Tato první příručka byla jako celek sestavena nejspíše v 11. století v Čechách, na což ukazuje různorodá povaha zařazených textů, bohemismy a výrazy z jiných památek neznámé (např. *въ nedospěchъ* ‘beze spěchu’, *nogti snětovi* ‘snětivé, odumírající prsty’, *trěbovati* ‘přinášet pohanské oběti’).

Památka představuje tzv. penitenciál – sborník kajícnických předpisů, jakýsi pomocný text pro kněží-zpovědníky. Tato tematicky rozmanitá a rozsahem stručná kompilace vznikla sloučením částí textů přejatých z jiných děl. Je rozdělena do 44 částí (statí) a obsahuje výtahy právních textů velkomoravského původu (*Nomokanon, Příkazy svatých otců*), pramenem byly i latinské „Výroky“ (*Dicta*), připisované autorsky svatému Bonifáci-Winfriedovi (675? – 754), a texty folklórního (z části snad i pověrečného) charakteru.

Někotoraja zapověď je zajímavým pramenem ilustrujícím raně středověké prostředí v Čechách se zbytky pohanských zvyků. Například v 32. stati se ukládá pokání za slovní určknutí slovem *rogatъсь* ‘rohatec, rohatý’ (tj. česky ďábel):

„Jestliže někdo řekne svému bratru „ďáble“, je-li to vznešený muž, je hoden smrti. Jestliže však činí pokání tentýž den, ať se pokloní stokrát (...).“

Značný polemický ohlas vzbudila ve východoslovanském prostředí západní praxe umožňující nahrazovat několikaleté pokání v podobě půstu zakoupenými mšemi. Jako ukázkou uvedeného postupu uvádíme český překlad textu 44. stati:

„Kdo se chce zpovídat ze svých hříchů, se slzami (má se zpovídati), neboť slzy přinášejí usmíření, a ten, kdo se poddává (pokání), má prositi kněze, ať odzpívají (za něho) mši, (vyjma, že to) jsou hříchy hlavní, které třeba smýti slzami (a) almužnami. Neboť zpívání (jedné) mše vykoupí (deset dnů), 10 mší za 4 měsíce, a 20 (mší) za 8 (měsíců), a 30 za 12 měsíců; rovněž opět druhých 30 (mší) za druhý rok, a tak zajisté mohou rozpočíst kněží, jestliže chtějí kajícníky dobře, se slzami horlivosti.“

Podobné příručky psané latinsky byly určeny pouze zpovídajícím kněžím, přičemž byl zakázán jejich překlad z latiny do lidového jazyka. Na základě vzniku staroslověnské verze příručky se usuzuje, že v Čechách 11. století existoval jistý okruh kněží užívajících staroslověňštinu a neznalých latiny.

на са. ѿѣу ханѣмъ
о ѿ оутро ѿ ѿ
о сама нѣба да
боуѣмъ боуѣмъ боуѣмъ
нарепъ ꙗкоже рече ꙗко
хвѣнѣ дапоки ꙗко
кто по сѣмъ са. ѿѣу ханѣмъ

Modlitby

Modlitby českého původu představují texty paraliturgické (tj. užívané mimo mši). Nejčastěji se jedná o modlitby prosebné, jejichž součástí jsou tzv. invokace – prosebná zvolání k jednotlivým přímluvcům – Bohu, Ježíši Kristu, Panně Marii, nebeským silám (andělům, archandělům), jednotlivých světcům i jejich skupinám.

Originální *Modlitba ke svaté Trojici* je zachována v několika východoslovanských rukopisech počínaje přelomem 13. a 14. století. Obvykle se vznik této památky spojuje s druhou polovinou 11. století a s prostředím Sázavského kláštera. V modlitbě jsou uvedeni světci uctívání západní i východní církví. Ze světců domácích a v Čechách uctívaných jsou uvedeni svatý Václav, Vojtěch, Vít, Florián, Jimram, ruští svatí Boris a Gleb a světci spojení s cyrilometodějskou misíí (Konstantin-Cyril, Metoděj, Dimitrij Soluňský).

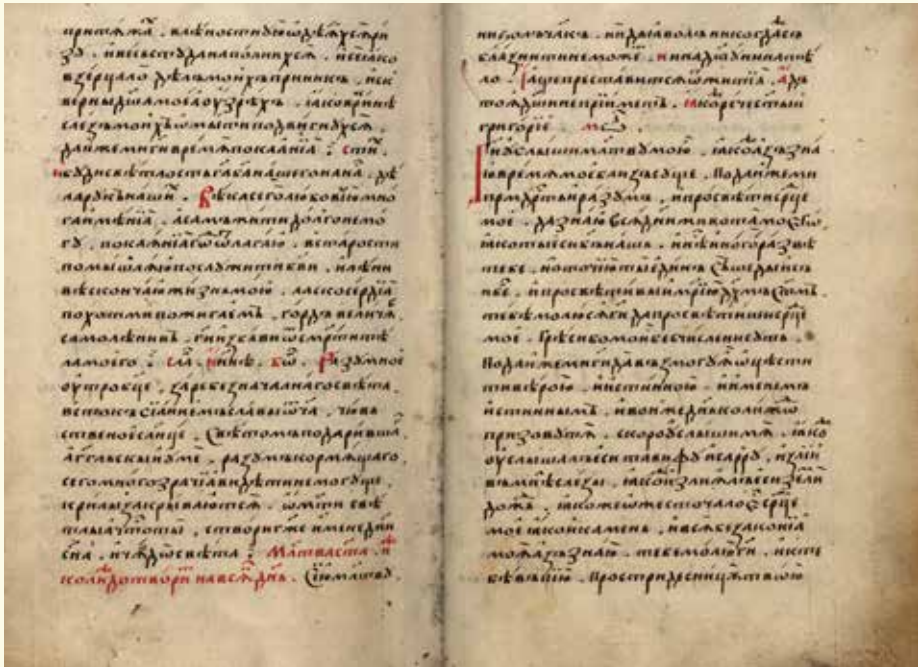
Do souboru staroslověnského písemnictví v Čechách patří s větší či menší pravděpodobností i osm dalších modliteb (*Modlitba sv. Řehoře, Modlitba vyznání hříchů, Modlitba sv. Ambrože, Modlitba v zármutku a soužení, Modlitba k Bohorodičce, Modlitba, když se vyzvání či klepe, Modlitba, když se čte evangelium a Modlitba po políbení evangelia*). Tyto památky jsou zapsány jednak v *Modlitebníku jaroslavském*, rukopise východoslovanského původu pocházejícím z druhé poloviny 13. století, jednak samostatně v různých sbornících východoslovanského a jihoslovanského původu. V některých případech byla nalezena latinská předloha textu (*Modlitba svatého Řehoře, Modlitba vyznání hříchů*) a byly identifikovány textové shody a jazykové paralely s dalšími staroslověnskými památkami českého původu. Dobu vzniku většiny modliteb nelze s jistotou určit, ba dokonce v některých případech je problematický i český původ skladby. Týká se to např. již zmíněné *Modlitby svatého Řehoře*, jejíž nejstarší (neúplné) znění zachované v tzv. *Dimitrijově žaltáři* – hlaholici psaném rukopisu 11. století z kláštera svaté Kateřiny na Sinaji – český původ památky relativizuje a svědčí spíše pro její starší (snad již velkomoravský) původ.

3| *Hospodine, pomiluj ny* z traktátu Jana z Holešova (Čechy, 1397)

1|

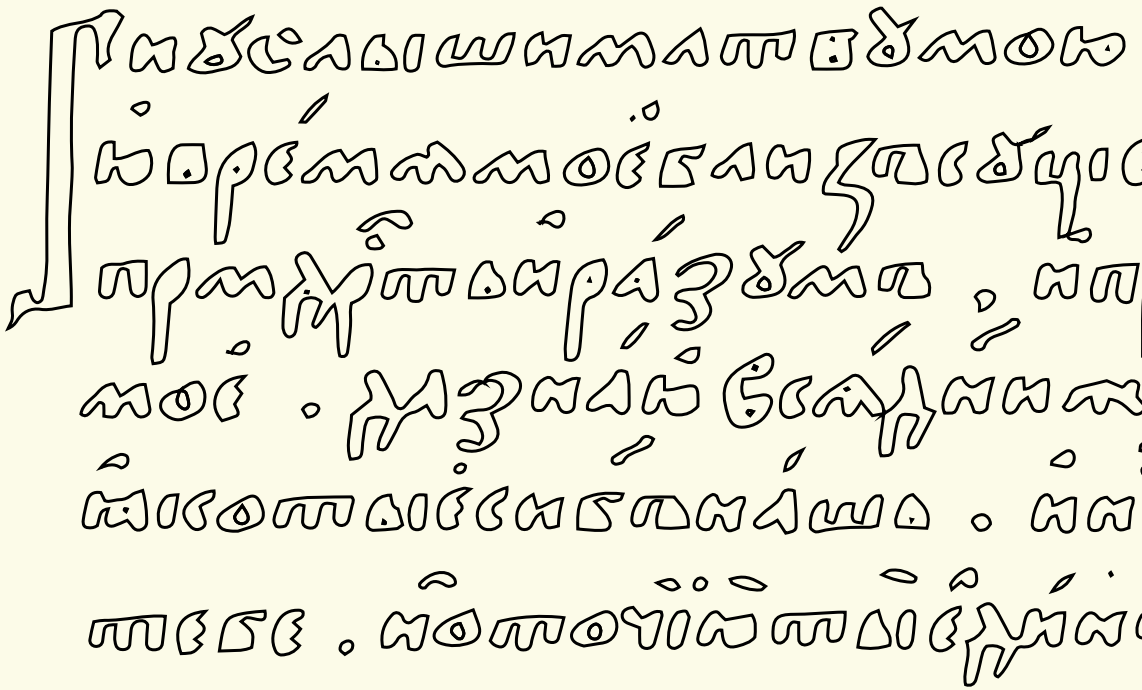
2| *Modlitba ke svaté Trojici* (cyrilice, Rusko, 1523)

2|

3|

Hospodine, pomiluj ny – nejstarší česká duchovní píseň

V době působení staroslověnského písemnictví v raně středověkých Čechách byla ve staroslověštině složena také píseň *Hospodine, pomiluj ny*. Představuje umělecky velmi působivou duchovní píseň (chorál). Byla užívána i při různých slavnostních příležitostech (například při volbě panovníka) či jako píseň válečná (např. roku 1260 ji zpívalo české vojsko před bitvou u Kressenbrunu).

Jednoduchá skladba o osmi verších představujících jednotlivá prosebná zvolání byla složena nejspíše na konci 10. století. Je pozoruhodné, že i česká středověká tradice klade vznik díla do téhož období a (jakkoli to nejde potvrdit) připisuje její sepsání svatému Vojtěchu (956–997), druhému pražskému biskupovi pocházejícímu z rodu Slavníkovců. Nejstarší záznam písně v podobě již staročeské obsahuje tzv. *Milíčovský sborník* modliteb (80. léta 14. století, bez notové osnovy) a traktát (učený spis) benediktinského mnicha břevnovského kláštera a teologa Jana z Holešova (1366?–1436) z roku 1397 (s notovou osnovou). Současná podoba písně je výsledkem její plynulé bohemizace („počešťování“) na cestě od staroslověnského východiska k její české podobě.

Píseň *Hospodine, pomiluj ny* představuje originální umělecké básnické dílo vynikajících literárních kvalit, které je vzácným dokladem literárního a duchovního dědictví staroslověnského písemnictví v českém kulturním prostředí.

Hospodine, pomiluj ny (staročeský text)

Hospodine, pomiluj ny!
Jezu Kriste, pomiluj ny!
Ty Spase všeho míra,
spasiž ny i uslyšiž,
Hospodine, hlasy naše!
Daj nám všem, Hospodine,
žizn a mír v zemi!
Krleš! Krleš! Krleš!

Zachovaná česká podoba písně obsahuje některé jazykové znaky, které upozorňují na stáří vzniku památky i na její staroslověnský původ. Výchyt jazykových znaků je opatřen novočeskými ekvivalenty uvedenými v závorce: *pomiluj ny* (smiluj se nad námi), *Spase všeho míra* (spasiteli světa), *spasiž ny i uslyšiž* (spas nás a vyslyš), *žizn* (hojnost, úrodnost země, plodnost), *mír* (pokoj), *Krleš* (bohemizovaná podoba řecko-latinského zvolání *Kyrie eleison*, tedy Pane, smiluj se).

Charakteristika staroslověnského písemnictví v raně středověkých Čechách

Staroslověnské písemnictví 10. a 11. století v Čechách představuje výsledky literární a jazykově tvůrčí činnosti realizované ve staroslověnině (církevní slovanštině) české redakce. Základním písmem užívaným v českém prostředí byla hlaholice.

Na základě dlouholetého vědeckého bádání bylo identifikováno 27 památek, které vznikly v přemyslovských Čechách. Pro zařazení do vymezeného okruhu svědčí důvody jazykové (např. bohemismy) i věcné (výběr látek překladu, výskyt domácích či obecně západokřesťanských světců apod.). Uvedený okruh památek staroslověnského písemné kultury raně středověkých Čech, z nichž některé pro nedostatek dalších dokladů svědčících pro jejich nesporný český původ lze do vymezené skupiny zařadit pouze podmíněčně, však představuje jistě torzo původně rozsáhlejšího počtu památek.

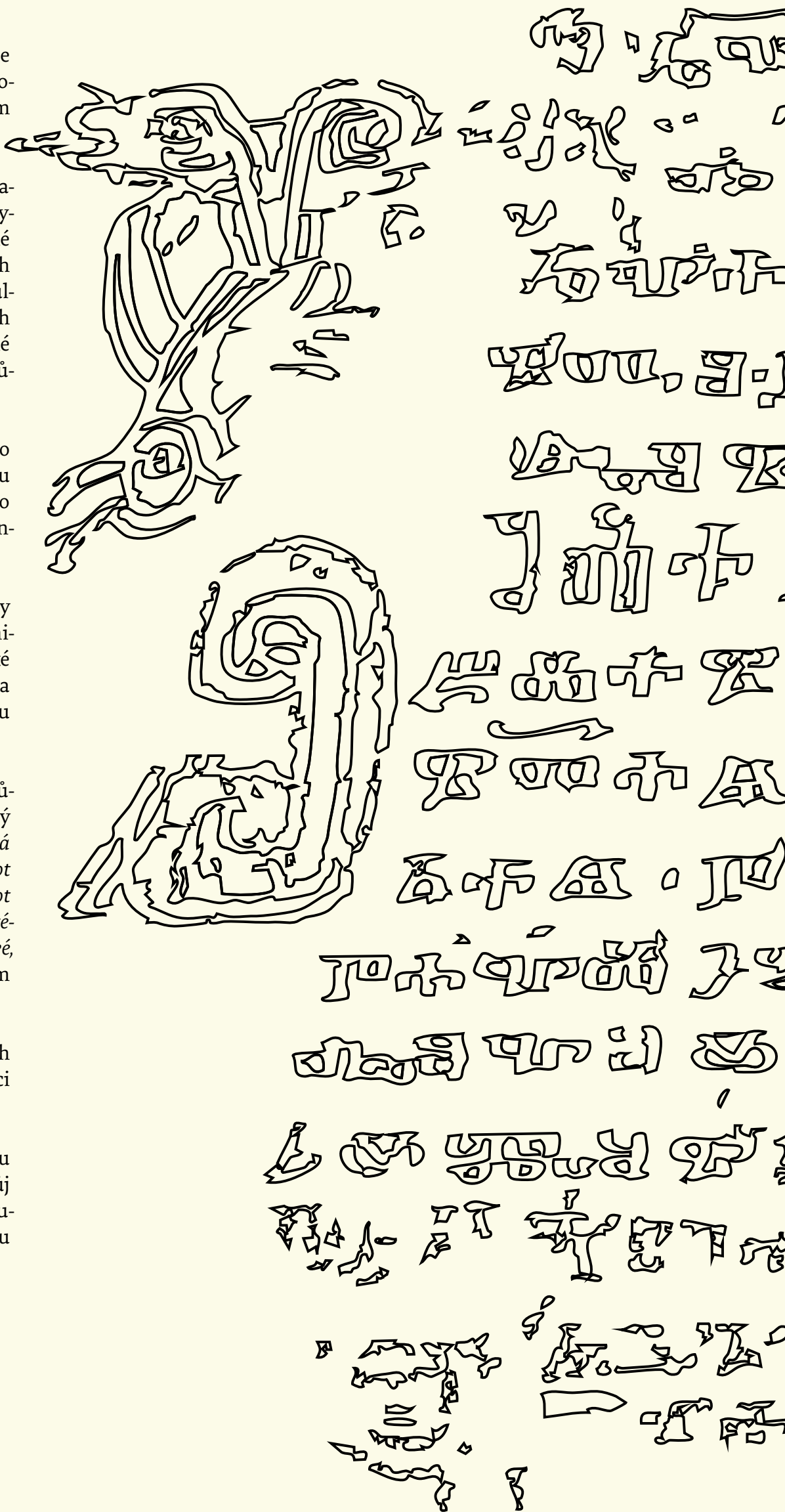
Z pohledu rukopisného doložení lze staroslověnské památky českého původu rozdělit na rukopisně doložené (tj. psané staroslověninou české redakce) a na větší skupinu památek, které byly zachovány jako opisy původních předloh českého původu ve východo- a jihoslovanském prostředí.

Z hlediska obsahové struktury a žánrové skladby jsou zastoupeny texty biblické (spolu s apokryfem), liturgické (obřadní), právní, homiletické (kázání), hagiografické (legendy) a básnické. Pro staroslověnské písemnictví v Čechách je příznačné, že se centrálním žánrem stala hagiografie spjatá tematicky zejména s vládou přemyslovskou dynastií.

V českém prostředí vznikly texty originální, překladové i opisy původních slovanských předloh. Charakteristickým rysem se jeví značný počet identifikovaných překladů z latiny (*Besědy na evangelia*, *Druhá staroslověnská legenda o svatém Václavu*, *Legenda o svatém Vítu*, *Život Benediktův*, *Legenda o svaté Anastázii*, *Život svatého Apolináře*, *Život svatého Štěpána papeže*, *Pseudoevangelium Nikodémovo*, *Modlitba svatého Řehoře*, *Modlitba vyznání hříchů*, *Někotoraja zapověď*, *Glosy Vídeňské*, *Glosy Svatořehořské*) a tematické shody s latinským písemnictvím českého raného středověku.

Z hlediska šíře žánrové skladby, stylu jednotlivých památek i různých překladových přístupů je možno oprávněně předpokládat existenci většího počtu literárně činných tvůrců.

Staroslověnské písemnictví ve středověkých Čechách tvoří podstatnou a nedílnou složku české literatury, kultury a vzdělanosti. Pro svůj mezislovanský charakter je však zároveň součástí širokého proudu nejstaršího slovanského písemnictví psaného staroslověninou (či církevní slovanštinou).

Staroslověnské písemnictví v raně středověkých Čechách

František
Čajka

Představený popularizující text vznikl na půdě Slovanského ústavu Akademie věd České republiky (www.slu.cas.cz), jenž je jediným akademickým pracovištěm v České republice, které se dlouhodobě zabývá v plné šíři výzkumem staroslověnského a církevněslovanského písemnictví ve střední Evropě. Na uvedeném pracovišti vznikl nejrozsáhlejší staroslověnský slovník vůbec – pětisvazkový *Slovník jazyka staroslověnského* (1966–2016), který lexikograficky zhodnocuje bohatství slovní zásoby staroslověnských památek (a v jejich rámci i podstatnou část staroslověnských památek českého původu). V současné době je možné se s uvedeným staroslověnským slovníkem i s dalšími lexikografickými díly Slovanského ústavu seznámit v rámci online přístupné databáze GORAZD: Digitální portál staroslověnštiny (<http://gorazd.org/>).

O staroslověnském písemnictví raně středověkých Čech se lze více dočíst v knize R. Večerky *Staroslověnská etapa českého písemnictví* (Praha 2010), s novočeskými překlady podstatné části staroslověnských památek českého původu je možno se seznámit v publikaci E. Bláhové, V. Konzala a A. I. Rogova *Staroslověnské legendy českého původu* (Praha 1976). O staroslověnštině z jazykového hlediska se lze dočíst v knize R. Večerky *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků* (Olomouc–Praha 2006).

Staroslověnské písemnictví v raně středověkých Čechách
František Čajka

Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., Valentinská 1, 110 00 Praha 1

Novočeská znění citovaných středověkých staroslověnských a latinských pramenů a další zdroje: Bláhová, E. – Konzal, V. – Rogov, A. I., *Staroslověnské legendy českého původu. Nejstarší kapitoly z dějin česko-ruských kulturních vztahů*. Praha 1976; Hrdina, K. (ed.), *První pokračovatelé Kosmovi*. Praha 1950; Chaloupecký, V. – Ryba, B., *Středověké legendy prokopské. Jejich historický rozbor a texty*. Praha 1953; Kalandra, Z., *České pohanství*. Praha 1947; Ludvíkovský, J., *Kristiánova legenda*. Praha 2012; Mareš, F. V., *Cyrilometodějská tradice a slavistika*. Praha 2000; Reichertová, K. – Bláhová, E. – Dvořáčková, V. – Huňáček, V., *Sázava, památník staroslověnské kultury v Čechách*. Praha 1988; Vašica, J., *Literární památky epochy velkomoravské 863–885*. Třetí, opravené vydání. Praha 2014. Obrazové přílohy prezentované v rámci publikace jsou užity pouze pro popularizační účely – Sázavský klášter (foto F. Čajka), reprodukce *Kristiánovy legendy* (Wikimedia Commons), ostatní reprodukce byly přejaty z odborné literatury předmětu a archivu Oddělení paleoslovenistiky a byzantologie Slovanského ústavu AV ČR, v. v. i.

Výstava vznikla díky finanční podpoře programu Strategie AV21 (Identity ve světě válek a krizí).